

RIIGIKOGU KANTSELEI ÕIGUS- JA ANALÜÜSIOSAKOND

Tagasivaade ENSV kriminaalõiguse arengule: ülevaade prof Jaan Sootaki raamatust

Nr 8

04.05.2026

Õigusteadlase Jaan Sootaki nimi ei vaja juristidele pikka tutvustamist, sest tema käe all on õppinud kriminaalõigust mitu põlvkonda Eesti juuratundengeid. Kauaaegse Tartu Ülikooli õppejõu ja Riigikohtu nõuniku sulest või tema koostamisel on alates 1960-ndate lõpust ilmunud kümneid õigusteaduslikke raamatuid, õppematerjale ja artikleid, sealhulgas koos Priit Pikamäega karistusseadustiku kommenteeritud väljaanne (viimane versioon 2021). Märkimisväärne on olnud tema panus Eesti uue karistusõiguse formuleerimisel. Eelmisel aastal avaldas õiguslaste raamatute kirjastamisele keskendunud AS Juura varsti 78-aastaseks saava emeriitprofessori põhjaliku ülevaate „Nõukogude kriminaalõigus Eestis. 50 aastat Eesti karistusõiguse ajalugu“.

Monumentaalne retrospektiiv käsitleb Eesti karistusõigust alates 1940. aastast kuni Eesti iseseisvumiseni. Ülevaate põhjalikkuse iseloomustamiseks võib esile tuua mõned formaalsed näitajad: maht üle 528 lk, kasutatud allikate loetelu 36 lehekülge, joonealuseid märkusi üle 1400. Kuna professor Sootak on spetsialiseerunud materiaalsoigusele, on rohkesti trükiruumi kulunud spetsiifiliste kriminaalsoiguslike mõistete ja kuritegude analüüsile ning seetõttu pakub raamat huvi eelkõige juriidiliste teadmistega lugejale. Samas on raamatu näol tegu sümbioosiga juura ja ajaloo vahel ning palju väärtuslikku leiab ka laiem ajaloo huviline lugejaskond.

Raamat on otsekui ajarännak kriminaalsoiguse lähiajalukku. Rohked terminid, mida kasutati nõukogude õiguses, aga ka tolleaegse ajakirjanduse kantseliitkeeles, mõjuvad päästikuna, elustades vähemalt vanemasse keskikka jõudnud inimestes mälestusi toonasest veidrast ühiskonnakorraldusest: sotsialistliku vara riisumine, kontrrevolutsiooniline kuritegu, administratiivõigusrikkumine, eriti ohtlik retsidivist, tööluus, kahjurlus, rahvamalev, siseasjade osakond, paranduslike tööde koloonia, seltsimehelik kohus, spekulatsioon, rahvakohus, sabotaaž, mittetõine tulu jne. Mõningad nõukogude ajal kasutusse tulnud mõisted liikusid ka iseseisva Eesti kriminaalkoodeksis (nt huligaansus).

Laias laastus jaguneb raamatu sisu kaheks: 1) Vene NFSV kriminaalkoodeksi kehtivusaeg (1940–1961) ning 2) kriminaalsoiguse reform ja sellele järgnenud ENSV kriminaalkoodeks (1961–1990. aastate algus). Kahte laiemat teemat seostavad eel- ja vahelood, lühikesed tutvustused kriminaalprotsessi, kohtukorralduse, karistuse kandmise ja spetsiifiliste külgnevate teemade kohta (nt võitlus joomarlusega). Raamatust leiab statistikat kuritegevuse ja kohtuasjade kohta, huvitavaid käsikirjalistele materjalidele toetuvaid fakte (nt prof Ilmar Rebase pärandist) ja näiteid karistuste kohaldamisest või muudest kriminaalsoigusega seotud tegevustest. Viimaseid võiks olla rohkemgi, aga suurem osa toonaseid kohtutoimikuid on hävitatud ja tugineda tuli paljuski sekundaarmaterjalidele. Tiheda seose tõttu venekeelse kriminaalsoigusega on autor vaaginud mitmeid tõlkeprobleeme, samuti on kasutatud venekeelse materjali maht muljetavaldav.

Ülevaade algab nõukogude võimu kehtestamisele järgnenud muudatustest kriminaalsoiguses ja kohtukorralduses 1940. aastal: Kohtu Rahvakomissariaadi (tänapäeva mõistes justiitsministeeriumi) loomine, 75 rahvakohtu ja ENSV prokuratuuri asutamine, probleemid juriidiliselt kvalifitseeritud kaadri leidmisega. Hoolimata sellest, et tolleaegne NSVL-i kohtukorralduse seadus (1938) ei nõudnud rahvakohtunikult juriidilist haridust (piisas valimisõiguslikust vanusest, vt lk 30), oli suur puudus inimestest, kes valdaksid uut seadusandlust ja sooviks samas selles vallas

töötada. Korraldati 2–3-kuulisi kursusi. 1940. aastal asutati 2-aastase õpiajaga ENSV Kohtu Rahvakomissariaadi Juriidiline Kool, mis pidi põhikirja kohaselt valmistama ette kaadrit, kes „varustatuna teadusliku sotsialismi ja juriidiliste teadmiste teadmusega on valmis kaitsma nõukogude kodumaad ja on ennastsalgavalt andunud kommunistliku ühiskonna ülesehitamise tööle“. Kool alustas tööd siiski alles pärast sõda ja tegutses 1955. aastani.

Sellesse ajaperioodi jääb ka Nõukogude Eesti esimene juriidiline ajakiri Kohus ja Prokuratuur, mida ilmus enne sõda viis numbrit.

Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkodeksi kehtestamine

Pärast Eesti ühendamist Nõukogude Liiduga hakkasid Eestis kehtima üleliidulised kriminaalseadusandluse alused (sisuliselt karistusõiguse üldosa). Nende kohaselt pidid liiduvabariikidel olema oma kriminaalkodeksid. ENSV Ajutise Ülemnõukogu Presiidium võttis 16.12.1940 vastu seadluse, millega kehtestas ENSV-s Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkodeksi ja kriminaalprotsessi kodeksi. Vene kriminaalkodeks jäi ENSV-s kehtima kriminaalõiguse reformini ja kehtis kuni 1. aprillini 1961. Vene NFSV seadusandliku tava järgi tuli seaduse kohaldamisel rakendada mitte ainult seadusandlust ennast, vaid ka selle juurde kuuluvaid juhendmaterjale. Kriminaalkodeksi tõlkeväljaandes oli seaduse teksti 112 lk, aga juhendmaterjale peaaegu sama palju – 89 (vt lk 61).

Kodeksite kehtestamisele eelnes NSVL ÜN Presiidiumi otsus, millega „rahuldati“ Eesti, Läti ja Leedu NSV valitsuste palve lubada rakendada nende territooriumitel Vene kodeksit. Enne nõukogude võimu kehtestamist pooleli olevad kriminaalasjad tuli lahendada tagasiulatuvalt uute kodeksite järgi.

Peale kriminaalkodeksi kehtestati karistusi ka kodeksiväliste seadustega, mis põhinesid NSV Liidu aktidel (lk 57–60) ja mille formaalne kehtivus oli küsitav, aga sisuline siiski mitte. Selliste hulka kuulus näiteks NSV Liidu Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu 1935. aasta määrus vastutusest loata sõitmise eest piiritsooni või seal loata elamise eest. Peale selle kohaldati veel rohkesti üldiseks teadmiseks mitte avaldatud määrusi, eeskirju ja juhendeid, mida võidi rakendada ka ilma ametliku kehtestamiseta.

Vene NFSV kriminaalkodeksi tutvustusele on autor kulutanud umbes 150 lehekülge. Kriminaalpoliitilisele tagasisivaatele järgneb kodeksi analüüs alates kuriteo mõistest ja muudest üldosa kontseptsioonidest, seejärel kodeksi eriosa vaatlus kuriteo liikide kaupa. Pikemalt on peatutud varavastastel kuritegudel (lk 167–205).

Kodeksi kohaselt ei olnud kuriteo mõiste ja karistuse eesmärgid mitte kitsalt õiguslikud, vaid kriminaalpoliitilised ja sotsialistliku riigi õiguskorra kaitse küsimused. Kuriteo mõiste olulisim tunnus oli selle ühiskonnaohtlikkus, mis oli Eesti Vabariigi karistusõiguses tundmatu mõiste. Paragrahvi 6 kohaselt oli ühiskonnaohtlikuks iga tegu, mis oli sihitud Nõukogude korra vastu või mis rikkus kommunistlikule korrale ülemineku ajaks tööliste-talupoegade võimuga seatud õiguskorda. See vastas saksa õigusteadlase Franz Ritter von Liszti sotsioloogilise koolkonna arusaamisele kuriteost, ehkki nõukogude õigusteadlased sellele asjaolule ei viidanud.

Lisaks pidi kuritegu olema süüline (tahtlus või ettevaatamatus) ja karistatav, st seaduses ette nähtud. Viimasest alusest olid aga kaks tähelepanuväärset erandit. Kriminaalvastutusele võis võtta mitte ainult ühiskonnaohtliku teo toime pannud isiku, vaid ka inimese, kes on lihtsalt ohtlik oma sidemete tõttu kuritegeliku keskkonnaga või oma möödunud tegevusega. Selle sätte (§ 7) alusel loodi alus 1930-ndatel toimunud represseerimistele NKVD nn erinõupidamiste poolt isikute suhtes, kes polnud toime pannud kuritegu, ent keda võis lugeda ühiskonnaohtlikeks.

Teise erandina kasutati kohtumõistmisel ka analoogiat: kui mõni ühiskonnaohtlik tegu ei ole kodeksis ette nähtud, tuleb kohaldada neid paragrahve, mis sätestavad liigiliselt kõige sarnasema kuriteo.

Karistuse mõistet Vene NFSV kriminaalkodeks ei tundnud. Selle asemel olid ette nähtud *kohtulik-parandusliku, meditsiinilise ja meediko-pedagoogilise iseloomuga sotsiaalse kaitse vahendid*. Tänapäevases mõistes olid karistuseks siis kohtulik-paranduslikud vahendid. Karistusliikidena nähti ette

surmanuhtlus, töörahva vaenlaseks kuulutamine (mille eest võeti ära NSVL kodakondsus ja isik pagendati välisriiki), vabadusekaotus, vabadusekaotusest paranduslik töö, õiguste kaotus (sh valimisõigus ja aunimetuste kandmise õigus), asumisele saatmine ja väljasaatmine, vara konfiskeerimine, rahatrahv, ühiskondlik laius, hoiatus (mida kohaldati ainult õigeksmõistmise korral, kuigi see oli kohtulik-parandusliku iseloomuga sotsiaalse kaitse vahendite loetelus), ametist vallandamine ja kahju heastamine.

Surmanuhtluse mõistmine rahuajal tühistati 1947. aasta mais, ent taastati jaanuaris 1950, „tulles vastu liiduvabariikide, ametiühingute, kultuuritegelaste ja laia masside nõudmistele.“ Esialgu nähti mahalaskmine ette kodumaa reeturitele, spioonidele ja kahjur-diversantidele, alates 1954. aastast ka raskendavatel asjaoludel toime pandud tapmistest eest.

Vabadusekaotust mõisteti 1–25 aastat. Karistust kanti NSVL-i kaugemates piirkondades asuvates paranduslikes töölaagrites või üldkinnipidamiskohtades (kolooniates). Peale selle võisid NSVL-i ja Vene NFSV ülemkohtud mõista vabadusekaotust türmis (vangla tüüpi kinnipidamiskohtades).

Kõrvalmärkusena olgu mainitud, et äsja on valminud Justiits- ja Digiministeeriumi tellimisel ajaloolase Tiit Rohtmetse põhjalik ülevaade Eesti vanglasüsteemi ajaloost 1918–2018 „Trellide taha peidetud Eesti“, kust leiab laiemat infot ka karistuste kandmise kohta ENSV-s.

Rahatrahvi määrati kindlas summas või sõltuvalt vara väärtusest vastavalt toime pandud kuriteole. Rahatrahvi kõrgeima määra nägi ette § 173 lg 2 – 10 000 rubla liigkasuvõtmise eest äritsemisena või laenuvõtja kitsikust kasutades.

Koodeksi eriosas peeti kõige raskemateks kuritegudeks kontrrevolutsioonilisi kuritegusid – koodeksi vastav jagu sisaldas 17 kuriteokoosseisu, millest 12 eest oli ette nähtud mahalaskmine. Kontrrevolutsioonilisteks loeti mh kodumaa reetmine, spionaaž, abi osutamine kodanluse sellele osale, kes püüab kommunistlikku süsteemi kukutada või paneb toime muid vaenulikke tegevusi NSVL-i vastu, kahjurlus, diversioon, kontrrevolutsiooniline sabotaaž ja agitatsioon või propaganda.

Eesti jaoks uue kuriteoliigina tuli koodeksiga kasutusele huligaansus, mille sisu seadus ei avanud ja mille rakendamisega oli probleeme. Huligaansusele, milles tolleaegne riigivõim nägi rünnet sotsialistliku ühiskondliku korra ja sotsialistliku ühiskonna reeglite vastu, pühendab autor tosinkond lehekülge.

Teine nõukogude kriminaalõigusele oluline mõiste oli *riisumine*. Riisumine sai toimuda riigi või ühiskonna vara suhtes ja see kehtestati 1947. aastal NSVL-i Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega. Riisumise erinevate liikide temaatikat on prof Sootak avanud väga põhjalikult (lk 181–204). Silma jääb huvitav statistika (lk 189), kus toonase Eesti NSV prokuröri arvates olid kohtud karistuste mõistmisel riisumise eest asunud „liberalismi teele“, mõistes liiga palju karistusi alammääras või alla selle (aastatel 1947–1951 rohkem kui pooltel süüdimõistmistel). Teisisõnu, olukorras, kus karistusemäär 20–25 aastat vabaduskaotust kasutati ainult 4% juhtudest, loeti karistusi 10–15 aastat liberaalseteks.

Karistuste rangusest räägivad ka andmed NSV Liidus 1946–47 tekkinud näljahäda-järgse toidupuudusest tingitud sotsialistliku vara riisumise statistika kohta (lk 282). 1948. aasta seisuga viibis NSVL kinnipidamiskohtades 503 000 naist, kellest paljud olid lapse näljasurmast päästmiseks varastanud kolhoositarid, kes olid varastanud leiba või mõne viljapea.

ENSV kriminaalkodeks 1961

Huvitav on ajalooline ülevaade (lk 289–305) kriminaalseaduse reformist (1957–1961), mis oli tingitud kehtivate seaduste vananemisest ja vastuolulisusest ning ühiskondliku olukorra muutustest võrreldes 1920-ndate ja 1930-ndatega. Selle tulemusena võeti 1961. aastal vastu ENSV kriminaalkodeks, mis tugines siiski üleliidulistele kriminaalseadusandluse alustele ja need alused olid sisuliselt tõlgitud liiduvabariikide koodeksitesse. Samal ajal võeti vastu ka ENSV kriminaalprotsessi koodeks.

Algselt oli koodeksis 241 paragrahvi, selle kehtivuse lõpul oli neid aga 335. Keskmiselt muudeti koodeksit 18 korda aastas. Selle tulemusena kehtis 1986. aasta seisuga koodeksi esialgselt

variandist vaid 64 paragrahvi. Koodeksi kehtivuse viimane päev oli 31. mai 1992. Üht-teist kriminaalkoodeksiga sarnast võib leida ka kehtivast Eesti karistusseadustikust, ent üldjuhul ei ole tegu siiretega nõukogude õigusest, vaid asjaoluga, et mõni kriminaalõiguslik küsimus võib olla lahendatud ühtemoodi sõltumata riigikorrast.

Autor analüüsib uut koodeksit lähtudes selle struktuurist, minemata siiski liiga sügavale. 1961. aasta koodeksi kohta ilmus selle kehtivuse ajal rohkesti sekundaarkirjandust ja õppematerjale, sh prof Ilmar Rebase koostatud kommenteeritud väljaanne (2 tr. 1980). Põhjalikumalt on süvenetud kuriteo mõiste (endiselt seotud ühiskonnaohtlikkusega), kriminaalvastutuse ja süü ning kuriteo koosseisu küsimustesse.

Uue koodeksiga lõpetati isikute süüdimõistmine kuritegude eest analoogia põhjal, st tegude eest, mida koodeksis polnud konkreetset ette nähtud.

Uue koodeksi kohaselt oli vabadusekaotuse ülemmäär 15 aastat (varem 25) ja seda kanti valdavalt paranduslike tööde koloonias. Karistust türmis (vanglas) sai määrata erandina raskemate kuritegude eest. Aastal 1970 oli reaalse vabadusekaotuse osakaal kõigist karistustest 64%, vabadusekaotuseta parandusliku töö puhul 17%, tingimisi vabadusekaotuse puhul koos kohustusliku tööle rakendamisega 7%. Uus koodeks laiendas võimalust anda vähema tähtsusega asju üldsuse (peamiselt seltsimehelike kohtute) lahendada ja taoliste karistuste osakaal oli 20%.

Rahatrahvi alammäär oli 1980. aasta seisuga 10 rubla ja ülemmäär tavaliselt 100 rubla, aga oli ka suuremaid määrasid, millest eriti eendus § 211¹ lg 2 – mere saastamine inimese tervisele või mere eluressurssidele kahjuliku ainega, kui sellega põhjustati inimese elule, tervisele või mere ressurssidele oluline kahju – 20 000 rubla.

Kriminaalvastutuse eaks kehtestati 16 aastat, raskemate kuritegude puhul 14 aastat (1926. aasta koodeksi kohaselt sai alaealisi mõnede tegude eest vastutusele võtta alates 12. eluaastast). Seadusest kadusid liigituse alusena „kontrrrevolutsioonilised“ kuriteod, ent endiselt sai mõista surmanuhtlust mitmete riiklike kuritegude (sh spionaaži ja banditismi) ja isikuvastaste kuritegude (tahtlik tapmine ja vägistamine raskendavatel asjaoludel) eest ning riigi või ühiskonna vara riisumise eest eriti suures ulatuses. Tähelepanu väärib tapmiste statistika (lk 375–376), kus torkab silma suur kõikumine: näiteks 1972. aastal oli Eestis 34 tapmist, aastatel 1978, 1980 ja 1982 aga koguni 101.

Värvikaid näiteid on toodud pisiriisumise piiritlemisest raskematest riisumise vormidest (lk 370–374). Pisiriisumise ülempiiriks oli määratletud alates 1965. aastast riisutud vara väärtus 50 rubla. Aga reaalselt tuli arvestada ka riisutud vara muid näitajaid – kaalu, mahtu ja tähtsust rahvamajandusele. Näiteks maksis 3 tonni kivist alla 20 rubla, aga arvesse tuli võtta ka taolise koguse omastamiseks vajalikke pingutusi ja takistusi. Pisiriisumise alammäära ei olnud sätestatud, aga ühe kohtuotsuse järgi muudeti ära esialgne karistus korduva pisiriisumise eest (1 aasta vabadusekaotust), kui kuriteo objektiks oli kaks pakki sigarette väärtusega 1 rubla ja 20 kopikat. Ülemkohus leidis, et varastatu maksumus on vähene, tegu ei ole ühiskonnaohtlik ning kuriteokoosseis puudub.

Kokkuvõte

Professor Jaan Sootaki raamat annab põhjaliku sissevaate Nõukogude Eesti kriminaalõiguse kujundamisse ja sisusse ning huvitavat materjali leiab sellest nii jurist kui ka ajaloo huviline. Vajalikku konteksti loovad peatükid kriminaalõigusega piirnevatest teemadest: kriminaalprotsessist, karistuse kandmisest, administratiivvastutusest ning võitlusest joomarluse, parasiitluse ja hulkurlusega. "Nõukogude kriminaalõigus Eestis" on lugemiseks saadaval ka Eesti Rahvusraamatukogu Toompea lossis paiknevas parlamendi lugemissaalis.

Silver Sära
nõunik
silver.sara@riigikogu.ee

Õigus- ja analüüsiosakond on Riigikogu struktuuriüksus, mis nõustab parlamendiliikmeid ja nende heaks töötavaid ametnikke. Käesolev teemaleht on koostatud osakonna algatusel. Autorid on valmis arutlema töö sisu üle ja kommentaariid on teretulnud.